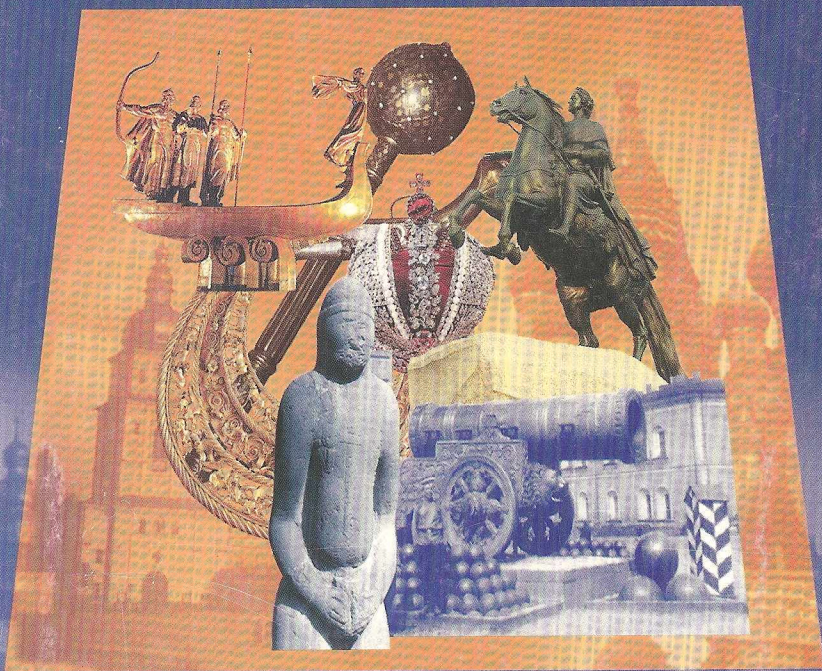

94(477+470)
У45

УКРАЇНА І РОСІЯ:

ДОСВІД ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА

I. Суспільно-політична історія сусідніх народів

В. Г. Москаленко (м. Кривий Ріг)

ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ «БЕРЕЗНЕВИХ СТАТЕЙ» 1654 р.

Переяславська рада 1654 р. була однією з ключових подій національної війни українського народу середини XVII ст. і помітною ланкою в європейській історії другої половини XVII - початку XVIII ст. Ця епоха викликала кардинальні перетворення в історії європейських країн.

Це була епоха найвизначніших національно-визвольних воєн, революцій і великих повстань. В одних випадках такі війни завершувалися переможним проголошенням незалежних держав або якісно нового суспільно-політичного ладу (Нідерланди, Англія), в інших - ставали вагомю причиною міждержавних конфліктів (Угорщина і Семигороддя - для Габсбурської та Османської імперій; Україна - Гетьманщина - для Речі Посполитої та Московської держави).

Хмельниччина посідала виняткове місце в цьому глобальному світовому процесі - була наслідком цих історичних змін і стала їхнім продовженням. Десятиліття 1648-1657 рр. призвело до ґрунтового перекроєння карти Центрально-Східної Європи і встановлення нових кордонів.

Переяславська рада 1654 р. без перебільшення належить до тих знакових подій, які істотно вплинули на хід суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку українського народу. Парадоксальність Переяслава полягає саме в тому, що рядова політична подія в історії української дипломатії своїми наслідками викликала цивілізаційні соціо- та етнокультурні зміни.

Московський напрямок політики Богдана Хмельницького не був чимось особливим у його діяльності, як це часто представлялося в тлумаченнях російської великодержавної історіографії, засвоєних партійно-державною системою і нав'язаних українським історикам в радянські часи. Для українських політиків ставлення до Олексія Михайловича як потенційного союзника у війні з Річчю Посполитою у 1648-1654 рр. було цілком природним. Такий союз, на перший погляд, давав кращі перспективи, ніж усі попередні, про які велися дипломатичні переговори - з Семигородом і придунайськими країнами, Швецією, Османською імперією та Кримом. При цілісному погляді на

зовнішньополітичну діяльність Б.Хмельницького Переяславська рада 1654 р. була лише однією з ланок української політики, спрямованої на боротьбу з Річчю Посполитою за визволення усіх українських етнічних земель.

В історичній та юридичній літературі на сьогодні існує чимало різних, часто полярних, оцінок цього надзвичайного політичного акту, юридичною основою якого були «Березневі статті» 1654 р.

Дослідження юридичного змісту Переяславської угоди 1654 р. розпочалися в другій половині XIX ст. в Росії. Таке зацікавлення російських істориків не було випадкове - радше виявом великої уваги до цієї проблеми, поряд з науковим інтересом до особливостей правового статусу Фінляндії та Польщі у складі Російської імперії. Це давало можливість проводити порівняльне дослідження переяславської проблематики.

На українському ґрунті в царині узагальнюючих досліджень кінця XIX ст. з історії права варто відзначити наукову діяльність М.Володимирського-Буданова, праці якого стали головною теоретичною основою для цілої плеяди українських істориків правників перших десятиліть XX ст.

Таке інтенсивне зацікавлення історією права стимулювало українських учених до спеціальних та узагальнюючих досліджень у галузі вивчення україно-московського договору 1654 р. Наприкінці XIX - початку XX ст. ця проблема порушувалась у публікаціях М.Грушевського [1, 1-30; 102].

Важливі спостереження відносно дієвості актів 1654 р. були розвинуті Д.Одинцем, який відзначив, що «статті» з юридичного боку були нежиттєвими вже з моменту їх затвердження [3, 764]. Аналогічні твердження поділяє й В.Герасимчук [4, 213]. Точка зору В.Мякотіна на ключову проблему - правовий зміст Березневих статей - еволюціонувала. Спершу він оприлюднив обтічну формулу - статтями Б.Хмельницького Малоросія не стільки уклала династичну унію з Москвою, скільки потрапляла в становище васальної до неї держави. Опосередковано це сум'яття дослідника відтінює вразливість обох згаданих ним юридичних ідентифікацій російськими істориками-правниками Березневих статей. Вихід В.Мякотін шукає через розщеплення проблеми переяславсько-московської системи 1654 р. на дві самостійні - власне юридичний зміст Березневих статей і реальну практику українсько-московських стосунків в останні роки гетьманування Б.Хмельницького. Хід цей не був новим. Починаючи від В.Сергєєвича, ним активно користувалися представники російської історико-юридичної школи. Але В.Мякотін був першим, хто так чітко артикулював проблему й поклав її у підмурок своєї концепції. В.Мякотін зазначав, що пункти Переяславського договору з моменту його укладення стали «мертвою буквою», яка не знайшла втілення в реальному

житті [5, 28]. До цього схилявся у своїх дослідженнях й А.Яковлів [6, 59]. Питання про ратифікацію договору 1654 р. розглядалося О.Оглобліним у 1954 р. У своїй праці, присвяченій україно-російській угоді, історик відзначав: «Договір 1654 р. в його московській редакції не дістав ратифікації українського уряду» [7, 59].

Проблема, що розглядається в даній статті, в ході політико-ідеологічного тиску тоталітарної держави не розглядалася в радянській історіографії. Тільки через чотири десятиліття після 300-літнього ювілею Переяславської ради частково зацікавила істориків в Україні, зокрема О.Апанович [8] та В.Цибульського [9].

У наш час правовим аспектам реалізації українсько-московського договору приділяв увагу у своїх працях В.Горобець [10]. На думку дослідника, «Березневі статті» стали ратифікаційними актами союзу Б.Хмельницького з Московією у Переяславі [11]. Насправді це була лише одностороння ратифікація з боку Московської держави.

Метою даної розвідки є доповнення історіографічного доробку попередників з проблем реалізації «Березневих статей» 1654 р.

Для вирішення цього завдання звернімося до однієї з найголовніших тогочасних державних інституцій Української козацької держави - Генеральної ради. Розглядаючи інституційний механізм загальної козацької ради, можна зауважити, що на той час гетьман як вища посадова особа Війська Запорозького потребував не лише директивних ухвал ради, а й її законодавчої санкції для реалізації своїх рішень.

Водночас слід наголосити, що уряд Б.Хмельницького не повною мірою усвідомлював характер відносин з Московською державою. Як засвідчили переговори, що відбулися в Переяславі у січні 1654 року, гетьманському урядові бракувало необхідного дипломатичного досвіду, гнучкості, принциповості й послідовності в процесі вирішення надзвичайно складних питань міждержавних відносин.

Хід та рішення січневої Генеральної ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, досить добре висвітлено в історіографії [12]. Майже в кожному дослідженні виділено той факт, що Б.Хмельницький та генеральна старшина були незадоволені складанням лише односторонньої присяги на вірність новому сюзеренові. Адже згідно з усталеними в Західній та Центрально-Східній Європі принципами, цар також мав присягнути, що буде захищати свого добровільного підданого.

Проте наступні події переконливо довели, як швидко еволюціонували концептуальні погляди козацького керівництва відносно характеру і змісту договору між Українською та Московською державами. Зокрема, старшинські наради, що відбулися наприкінці січня - в першій половині лютого 1654 р. спочатку в Корсуні, а пізніше

в Чигирині увінчалися виробленням цілком зрілого проекту договору, в якому в першу чергу було відображено інтереси українського суспільства в цілому та гарантовано непорушність суспільно-політичного і соціально-економічного устрою Української держави, її суверенітет у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Ці побажання Б.Хмельницького і «всього Війська Запорозького» мали донести цареві послы Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря.

У ході московського раунду переговорів (березень 1654 р.) представники російського уряду в основному схвалили гетьманський проект. Наприкінці березня 1654 р. московський цар погодив (з певними виправленнями і доповненнями) 11 статей, які разом із «Жалуваними грамотами» були привезені до Чигирина українськими послами. В них зобов'язання російської сторони перед «гетьманом з усім Військом Запорозьким» були направлені на обмеження козацьких «прав і привілеїв», що переконливо засвідчило не лише «редагування» в Москві пп. 14 і 15, а й ігнорування деяких інших пропозицій української сторони. Московською державою був відхилений запропонований варіант фінансових стосунків, закріпивши в ратифікаційних актах такий їх порядок, за яким збір податків здійснювався місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників. Іншим суттєвим обмеженням українського суверенітету була заборона підпримувати дипломатичні відносини з варшавським і стамбульським дворами. Доповнення, внесені царським урядом, посилювали залежність Української держави від Москви.

Б.Хмельницький робить усе можливе, щоб не скликати Генеральної ради й таким чином, відтягнути затвердження січнево-березневих домовленостей з Росією. Після приїзду українських послів з Москви, з уже погодженими «статтями» протягом квітня-грудня 1654 року та наступного часу питання про скликання Генеральної ради для ратифікації досягнутих рішень навіть не порушувалося гетьманом.

Отже, сюзеренно-васальні домовленості з царем так і не були затверджені найвищим законодавчим органом України й не легітимізовані з точки зору правових норм, які склалися на середину XVII ст. в Центрально-Східній Європі. А тому можна вести мову лише про їхній номінальний характер.

Проте слід пам'ятати, що оцінка договору московським урядом поступово змінювалася. Спочатку він погоджувався з «протекційним» характером державних відносин. Підтримуючи з Б.Хмельницьким дипломатичні контакти ще до укладання Переяславсько-Московської угоди, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, якими відав Посольський приказ.

Але вже при укладанні договору швидко виявилось приховане

прагнення царя і бояр встановити російський контроль над внутрішнім економічним життям, військовою діяльністю, а також міжнародними відносинами України. В свою чергу, Б.Хмельницький до самої смерті залишався фактично єдиним і повновладним правителем Української козацької держави. Усі питання внутрішньої і зовнішньої політики він вирішував самостійно, не питаючи дозволу і не радячись з російським царем. Б.Хмельницький протягом 1654-1657 рр. рішуче здійснював курс на визволення та об'єднання в державі усіх українських земель. Ратифікаційні акти царського уряду, якими обмежувалися прерогативи гетьманського правління, не були оприлюднені в Україні, тому в своїй практичній діяльності українське керівництво відверто ігнорувало нав'язані в екстремальних умовах державні обмеження. Зокрема, посилаючись на складні умови воєнного часу, гетьман ігнорував московські плани опису та стягнення для царської скарбниці податків з українського населення, а також відрядження до «знатних» міст царських воевод.

Як відомо, залишалися нереалізованими також обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності. Доказом цього є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханством, низка цілеспрямованих кроків Б.Хмельницького в напрямі прийняття протекторату Швеції.

Одночасно з московським та шведським зовнішньо-політичними напрямками гетьман, як уже зазначалося, не припинив дипломатичних зносин зі Стамбулом. У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шайн-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти вирушили українські гінці, які наприкінці травня - протягом червня вели переговори в столиці Османської імперії. Головною їх темою знову було питання прийняття Українською державою номінальної васальної залежності від султана. Мегмед IV засвідчував созеренну присягу Б.Хмельницькому [13, 115-116].

Таким чином, з вищевикладеного можна стверджувати, що «Березневі статті» 1654 року так і не були схвалені на Генеральній раді. На січневій раді, яка відбулася перед тим у Переяславі, лише було дозволено розпочати процес узгодження пропозицій для майбутнього українсько-російського договору. Отже, згідно з тогочасними українськими політико-культурними традиціями, договір 1654 року не був ратифікований найвищим законодавчим органом Української держави. На нашу думку, можна говорити лише про визнання українським гетьманом номінальної васальної залежності від московського царя Олексія Михайловича. Але навіть і це не стримувало Богдана Хмельницького проводити самостійну зовнішню політику, яка досить часто розходилася з планами Москви. Вагомим доказом цього є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 року, спрямована на відновлення союзу протекції шведського короля і турецького султана.

Література

1. Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - 1898. - Т. 23-24.
2. Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки. // Україна. - К., 1917. - Кн. 3/4.
3. Чухліб Т. Проблема ратифікації переяславсько-московських домовленостей 1654 року // Переяславська Рада 1654 року. - К., 2003.
4. Герасимчук В. До питання про статті Б.Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. - Львів, 1930. - Т. 100.
5. М'якотін В.А. Переяславський договір 1654 року. - Прага, 1930.
6. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. - Варшава, 1934.
7. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. - Нью-Йорк, Торонто, 1954.
8. Апанович О. Українсько-російський договір 1654: Міфи і реальність. - К., 1994.
9. Цибульський В. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945-1990 рр.). - Рівне, 1993.
10. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995; його ж. Переяславсько-московський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К., 1995. - С. 14-27; його ж. Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 р. в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. - К., 2000. - С. 245-271.
11. Горобець В. М. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки // Доба Б.Хмельницького. Зб. наук. праць. - К., 1995.
12. Основна новітня історіографія проблеми «Переяслав 1654 р.» представлена працями: Плохий С.Н. Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии середины XVII века. - Днепропетровск, 1983; Степанков В.С., Смолій В.А. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. - К., 1992; Цибульський В. Переяславська угода 1654 р. в зарубіжній історіографії (1945-1990). - Рівне, 1993; Мидик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - К., 2000. Вип. 7. - С. 203-268.
13. Мидик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Український історичний журнал. - 1998. - № 6.

А.П.Ткачук (м. Луцьк)

ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНА РЕОРГАНІЗАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ХОДІ ДРУГОГО І ТРЕТЬОГО ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Історія Східної Європи другої половини XVIII ст. характерна значним посиленням позицій Російської імперії, одним з головних факторів якого стало вирішення нею ряду серйозних зовнішньополітичних завдань, які ще раз засвідчили кардинальний